

Starość w islamie

Aging in islam

Hanna Grzesiak

Wydział Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji, Uniwersytet Warszawski

Streszczenie

Ilość osób starszych na całym świecie rośnie. Główną przyczyną jest wzrost długości życia. Dla wszystkich wierzących i praktykujących wyznawców islam jest nie tylko religią, ale drogą życia. W niniejszym artykule zwrócona zostanie uwaga na aspekty związane ze starością z punktu widzenia islamu. Uwaga zostanie zwrócona na Koran i hadisy, które są podstawą religii. W społeczności muzułmańskiej osoby starsze są traktowane z szacunkiem i miłością a opiekowanie się rodzicami oraz wszystkimi starszymi osobami będącymi w potrzebie jest ważnym zobowiązaniem. (Gerontol Pol 2020; 28; 154-158)

Słowa kluczowe: islam, Koran, hadisy, starzenie się

Abstract

The number of the elderly across the globe is growing due to the fact that the average life expectancy has increased for the last couple of years. Islam is not just a religion but also a way of life for all the practicing and believing Muslims. The aim of this article is to present some aspects of ageing from the Islamic point of view. Attention will be paid to the Quran and hadiths which are the base of the religion. In Muslim communities, the elders are treated with respect and love and taking care of elderly parents and old people are in need is an important commitment. (Gerontol Pol 2020; 28; 154-158)

Keywords: islam, Koran, hadiths, ageing

Wprowadzenie

We współczesnym świecie z uwagi na szybki rozwój medycyny, a tym samym lepszą diagnostykę, profilaktykę i leczenie chorób mamy do czynienia ze znaczącym wzrostem długości życia. O ile współcześnie liczba osób powyżej 60 roku życia stanowi 15% światowej populacji. O tyle do 2050 liczba ta wzrośnie do 25% [1].

Procesy starzenia się są wyzwaniem nie tylko dla najbliższych opiekunów osób starszych, specjalistów zajmujących się problematyką starości takich jak geriatrzy czy też gerontolodzy czy też całych starzejących się społeczeństw, ale także i dla religii, która wyznacza dyrektywy postępowania wobec osób starszych i przygotowuje do ostatniego ziemskiego etapu, jakim jest starość.

Celem niniejszego artykułu będzie zarys starości i starzenia się z punktu widzenia islamu – religii, której z każdym rokiem przybywa nowych wyznawców. Jak wskazują ostatnie badania w 2010 roku w wysoko rozwiniętych krajach niemuzułmańskich takich jak Sta-

ny Zjednoczone, Wielka Brytania czy też Niemcy żyło 42 miliony wyznawców tej religii. Szacuje się, iż do 2030 roku liczba ta wzrośnie do 63 milionów [2]. Istotne zatem wydaje się, aby przyjrzeć się temu jak postrzegana jest starość w tej religii.

Islam jest jedną z trzech największych monoteistycznych religii o światowym zasięgu. Dla pobożnych muzułmanów islam jest nie tylko religią, ale życiowym drogowskazem i przenika wszystkie sfery oraz etapy życia ludzkiego od poczęcia aż do naturalnej śmierci. Kamieniem węgielnym jest Koran oraz hadisy. Muzułmanie uważają, iż Koran jest Świętą Księgą i prawdziwym Słowem Bożym, które zostało objawione prorokowi Mahometowi. Hadisy natomiast są zbiorem relacji o czynach i nauczaniu proroka Mahometa, kiedy ten żył na ziemi. Określają one Sunnę, czyli należyty sposób postępowania, którego należy przestrzegać. Wyznacznikiem owego sposobu postępowania jest zachowanie samego proroka Mahometa.

Terminologia i symptomy starości

Islamska antropologia i filozofia dzieli starość na dwa okresy. Pierwszy z nich zwany jest *mobkerah* i zaczyna się w wieku 60 a kończy w wieku 70 lat. Drugi okres rozpoczyna się w wieku 70 lat i trwa aż do śmierci i zwany jest *moteakherah*. *Harem* z kolei odnosi się do starszej osoby, która jest bardzo słaba i doświadczona licznymi niepełnosprawnościami, których nabyła wraz z wiekiem. *Ardhal-al-Omr* jest kolejnym określeniem. Islamski prawnik i znawca Koranu – Qurtubi z Andaluzji w swoim komentarzu do Świętej Księgi napisał, iż „*Ardhal-al-Omr* jest końcowym etapem życia, który trwa tak długo, że osoba cierpi na demencję oraz psychiczne i fizyczne pogorszenie”. W komentarzach Al.-Mounir pojawia się termin *kohl*. Nie jest on jednak związany z ograniczonym stanem fizycznym czy też psychicznym, z jakim często mamy do czynienia w starości, ale z wiekiem metrykalnym i obejmuje osoby powyżej 40. roku życia. W komentarzu Al.-Murraqi terminem tym określa osoby, które są osłabione i nie są w stanie samodzielnie karmić bydła [3]. Innym określeniem jest *musinn*. Według niektórych termin ten jest utożsamiany z wiekiem powyżej 60 lat. Inni, z kolei terminem tym określają osobę bardzo starą, która nie jest w stanie sama sobą zaopiekować [4]. Dodatkowo w Koranie jak i w hadisach pojawia się określenie *ajouz* na oznaczenie kobiety, która jest w okresie pomenopauzalnym. Najbardziej jednak zbliżonym terminem, który odpowiada arabskiemu słowu starość jest *sheikh*. W Koranie występuje ono 3 razy [5].

Islamskie teksty zwracają uwagę na pewne cechy zarówno fizyczne, jak i psychiczne związane ze starzeniem się. Należą do nich: fizyczna słabość, siwiejące włosy, zapominanie oraz zaburzenia pamięci. Z drugiej strony islam określa wiek 40 lat jako czas dojrzałości oraz mądrości. To w tym właśnie wieku prorok Mahomet miał doświadczyć swojego pierwszego objawienia, które zapoczątkowało później jego prorocką misję [4].

W surze pszczoły czytamy: „Bóg stworzył was, potem was wezwie. Wśród was bywają tacy, którzy żyją do najnędniejszej zgrzybiałości, tak, iż niczego już nie wiedzą, choć przedtem wiedzieli” (Koran 16:70) [6]. Widać tutaj wyraźne nawiązanie do chrześcijaństwa i do Ewangelii św. Jana, w której czytamy: „Gdy byłeś młodszy, opasywałeś się sam i chodziłeś, gdzie chciałeś. Ale gdy się zestarzejesz, wyciągniesz ręce swoje, a inny cię opasze i poprowadzi, dokąd nie chcesz” (J 21:18) [7]. Starość jest tu przedstawiona pełna ograniczeń, zwłaszcza psychicznych i intelektualnych. Wraz z wiekiem według Koranu człowiek traci zdolności poznawcze. Tym samym osłabieniu ulega pamięć oraz koncen-

tracja. Człowiek w tym okresie często zaczyna być skazany na pomoc i wsparcie ze strony innych osób gdyż nie jest w stanie samodzielnie funkcjonować. Być może fragment ten jest także nawiązaniem do demencji starczej, która najczęściej rozwija się w trzeciej fazie życia i związana jest ze stopniowym pogarszaniem i utratą pamięci. Niektórzy islamscy uczeni wierzą, iż zaburzenia pamięci nie dotyczą wszystkich osób w okresie starości. Uchronić od nich ma posłuszeństwo wobec Boga i aktywne studiowanie Koranu [4].

Szacunek wobec osób starszych

Wiara w jednego i jedyne Boga stanowi istotę islamu. Życie każdego człowieka od momentu narodzin aż do naturalnej śmierci jest podporządkowane Stwórcy, który od człowieka wymaga całkowitego poddania mu się i akceptacji wszystkich jego wyroków łącznie ze starzeniem się, które ze względu na liczne ograniczenia natury fizycznej i psychicznej wymaga ogromnej pokory od wyznawcy. Człowiek w islamie traktowany jako sługa czy wręcz „niewolnik” Boga [8]. Jego zadaniem jest wsłuchiwanie się w słowo Boga i podążanie za nim. Brak akceptacji na to, co spotyka człowieka jest równoznaczne z brakiem ufności wobec Boga, który ma gotowy plan na życie każdego człowieka.

Życie każdego pobożnego muzułmanina opiera się na pięciu filarach, którymi są: *szahada* (wyznanie wiary), *salat* (modlitwa 5 razy dziennie), *zakat* (jałmużna), *saum* (post w miesiącu ramadan) oraz *hadżdż* (pielgrzymka do Mekki). Każdy wyznawca zobowiązany jest do ich przestrzegania. Wobec osób starszych, w szczególności tych niepełnosprawnych fizycznie i z licznymi chorobami wprowadza złagodzenia. Osoby starsze, które nie są w stanie klęczeć mogą odmawiać modlitwę siedząc lub nawet leżąc. Przynajmniej raz w życiu każdy muzułmanin powinien odbyć pielgrzymkę do Mekki. W przypadku, kiedy stan zdrowia osoby starszej na to nie pozwala pielgrzymkę może odbyć w imieniu ojca jego syn [9]. Najwięcej kontrowersji, zwłaszcza zdrowotnych, wywołuje post w miesiącu ramadan. Ponieważ w islamie obowiązuje kalendarz oparty na fazach księżyca to każdego roku post przypada na inny miesiąc kalendarza gregoriańskiego – czasem przypada na miesiące zimowe a czasem na letnie. Podczas jego trwania obowiązuje całkowity zakaz spożywania pokarmu oraz picia a także powstrzymywania się od kontaktów seksualnych od wschodu aż do zachodu słońca. Post obowiązuje także osoby starsze, które jednak z uwagi na zły stan zdrowia czy też konieczność przyjmowania leków mogą sobie ten okres złagodzić stosując post częściowy, odrabiając go w późniejszym terminie, kiedy pozwoli na to lepsza kondycja

zdrowotna lub przeznaczając datki na osoby potrzebujące, kiedy wiadomo, iż odrobienie go w późniejszym czasie z uwagi na poważny stan zdrowia nie będzie możliwe [10]. W praktyce jednak osoby starsze często pomimo ciężkiego stanu zdrowia decydują się na jego przestrzeganie. Jak wskazują badania post przynosi tej grupie społecznej ogromne korzyści nie tylko natury fizycznej, duchowej, ale i społecznej. Z danych wynika, iż w okresie ramadanu zwiększona jest częstotliwość kontaktów społecznych i rodzinnych, co wpływa pozytywnie na nastrój i samopoczucie osób starszych, zmniejszając tym samym ryzyko stanów depresyjnych. Poprawie ulega także sprawność fizyczna z uwagi na konieczność uczęszczania do meczetu na modlitwy. U wielu badanych zaobserwować można również poprawę w zakresie ciśnienia krwi, które ulega obniżeniu [11]. Ramadan ma jednak przede wszystkim wymiar duchowy. Stanowi duchowe oczyszczenie i przybliża człowieka do Stwórcy. Za sprawą owego duchowego oczyszczenia człowiek odzyskuje równowagę psychiczną oraz siły witalne.

Islam często podkreśla, iż życie człowieka nie kończy się wraz ze śmiercią. Śmierć kończy jedynie etap ziemski i rozpoczyna kolejne stadium, w którym nie będzie już więcej ani chorób ani starości ani drugiej śmierci. Ponieważ życie doczesne jest chwilowe to „nie należy zatem okazywać większego, niż to oczywiście konieczne, zainteresowania dobrami materialnymi” [12]. Z takim podejściem do życia i śmierci „osoby starsze nigdy nie będą odczuwać, iż osiągnęły koniec życia [...] i żadna z nich nie będzie odczuwać depresji wspominając przeszłość. Prosto rzecz ujmując seniorzy nie cierpią na depresję oraz niepokój” [13]. Istotne znaczenie ma tutaj całe społeczeństwo muzułmańskie. Starość nie jest postrzegana jako ciężar czy temat tabu, ale jako jeden z etapów życia, który jest tak samo ważny jak dzieciństwo czy też wiek dorosły.

Szacunek dla wiekowych starców jest konieczny zgodnie z tym, co powiedział Prorok: „Cześć i szacunek dla starców, to cześć i szacunek oddane Bogu” [14]. Wpływ na to ma także hierarchiczna struktura społeczeństwa. W wielopokoleniowej rodzinie autorytetem jest najstarsza osoba. W rodzinie muzułmańskiej dotyczy to nie tylko relacji rodzic – dziecko, ale także relacji panujących pomiędzy rodzeństwem. Starszy brat cieszy się większym autorytetem niż młodszy. To sprawia, iż szacunek do osób starszych jest niejako wrodzony. Dodatkowo, jak podkreśla etyka muzułmańska, która opiera się na autorytecie Koranu oraz Sunny starsze osoby mają prawo wypowiadać się jako pierwsze, spożywanie posiłku przy wspólnym stole rozpoczynają osoby najstarsze. Podobnie imamem, czyli osobą, która prowadzi modlitwę powinna być osoba, która najlepiej zna Koran.

W przypadku, kiedy jest kilka osób o podobnej wiedzy wybiera się osobę najstarszą [9]. Widać zatem wyraźnie, iż osoby starsze na każdym kroku mają pozycję uprzywilejowaną.

Ów szacunek nie ogranicza się jedynie do najbliższej rodziny, najbliższego otoczenia czy też tylko i wyłącznie do wspólnoty muzułmańskiej, ale swoim zasięgiem obejmuje wszystkie osoby starsze na całym świecie. Jak zauważa Stefaniuk: okazywanie szacunku każdej starszej osobie, bez względu na jej pochodzenie społeczne, płeć, rasę, wyznanie itd., oznacza w pewnym sensie oddawanie czci Bogu, ponieważ jest to realizowanie Jego woli. To, jak istotne jest okazywanie szacunku wszystkim starszym osobom potwierdza hadis relacjonowany przez Anasa ibn Malika, który głosi, że gdy młodzieniec okazuje szacunek starszej osobie — dlatego właśnie, że jest to starszy człowiek – Bóg wyznaczy kogoś, kto okaże mu szacunek, kiedy on sam będzie stary [8].

Szacunek wobec rodziców

Szacunek wobec rodziców jest uznawany za priorytet. To bowiem rodzice są pośrednikami w stworzeniu nowego człowieka i pierwszymi życiowymi nauczycielami, których zadaniem jest wpajanie dzieciom nauk islamu. Uważa się, iż złe zachowanie wobec rodziców jest zaraz po wielobóstwie traktowane jako drugi wielki grzech [14]. Okazywanie wdzięczności rodzicom wyraża się na wiele sposobów: najczęściej przez wyrażenie słownego podziękowania za trud wychowawczy, a także przez czyny i właściwe postępowanie, szczególnie w czasie starości lub choroby rodziców [15]. Relacja rodzic – dziecko oparta jest na wzajemnej odpowiedzialności. Rodzice obdarzają swoje dziecko miłością, dostarczają pożywienia i uczą szacunku zarówno do siebie jak i do innych. Kwesta odpowiedzialności także stoi po stronie dzieci. To ich obowiązkiem jest wspieranie ich w okresie starości i w chorobie a także napominanie ich, jeśli ci zejść z drogi nakazanej przez islam. Taka postawa życiowa „świadczy o właściwym wychowaniu potomstwa, a także jest radością dla rodziców” [16].

O szacunku wobec rodziców, nawet, a może i zwłaszcza, w okresie ich starości, czytamy w Koranie:

Nie umieszczaj razem z Bogiem żadnego innego boga, abyś nie został poniżonym i opuszczonym! I postanowił twój Pan, abyście nie czcili nikogo innego, jak tylko Jego; i dla rodziców – dobroć! A jeśli jedno z nich lub oboje osiągną przy tobie starość, to nie mów im: „precz!” i nie popychaj ich, lecz mów do nich słowami pełnymi szacunku!

Pochylaj ku nim skrzydło łagodności, przez miłosierdzie, i mów: „Panie mój, bądź dla nich miłosierny, tak

jak oni byli, wychowując mnie, kiedy byłem mały” (Koran 17,22-24) [6].

„I nakazaliśmy człowiekowi co do jego rodziców: [...] „Bądź wdzięczny Mnie i twoim rodzicom! Do Mnie zmierza wędrowanie!” (Koran 31,14) [6].

Co warte zaznaczenia, islam bardzo wyraźnie podkreśla, iż posłuszeństwo wobec rodziców powinno wynikać z posłuszeństwa wobec samego Boga [8]. Niemniej, jeśli rodzice są innej wiary i próbują odwrócić dziecko od islamu to wtenczas dziecko nie jest zobowiązane do tego, aby być posłusznym wobec nich w tejże kwestii, jednak nadal należy ich otoczyć opieką i miłością [17].

Z całą pewnością jest to również nawiązanie do innej religii monoteistycznej – judaizmu, gdzie osoby starsze były, i nadal są, w szczególności w judaizmie ultraortodoksyjnym i ortodoksyjnym, traktowane z ogromnym szacunkiem aż do momentu samej śmierci [18].

Hadisy podkreślają, iż brak szacunku wobec własnych rodziców uniemożliwia wypowiedzenie przed śmiercią szahady. Islam nakazuje okazywać szacunek rodzicom, chyba, że nakłaniają oni do popełnienia grzechu. Tabatabai dodaje również, iż ludzie zadający rodzicom cierpienie nie są w życiu szczęśliwi, a w konsekwencji nie osiągają zbawienia [14].

W *tafsirze* – ogólnym komentarzu do Koranu Al-Qurtubiego czytamy, iż bycie dobrym dla rodziców polega na: dotrzymywaniu im towarzystwa we właściwy i uprzejmy sposób, zachowaniu pokory i posłuszeństwa wobec nich, modleniu się o przebaczenie dla nich oraz utrzymywaniu więzi z ludźmi, których oni lubią, kochają [19].

Dla większości wyznawców islamu domy pomocy społecznej mają negatywne skojarzenia. Umieszczanie w nich bliskich członków rodzin jest często utożsamiane z porzuceniem oraz przeniesieniem odpowiedzialności z członków rodzin na instytucje społeczne, kiedy to właśnie osoby starsze są najbardziej wrażliwe i najbardziej potrzebujące pomocy. Często, nawet gdy ta forma pomocy jest szeroko dostępna, zwłaszcza w krajach zachodnich, gdzie muzułmanie stanowią mniejszość oddanie bliskich łączy się z poczuciem winy. Dlatego też rodziny decydują się najczęściej na domową opiekę i niewielkie wsparcie osób z zewnątrz. Co więcej, nawet członkowie rodzin, którzy oddaleni są o dziesiątki czy też setki kilometrów od swoich najbliższych nawiązują z nimi częsty kontakt telefoniczny i w miarę swoich możliwości odwiedzają ich okazując im w ten sposób swój szacunek, miłość i zainteresowanie [20]. Trzeba zwrócić uwagę na fakt, iż w islamie podobnie jak w judaizmie dzieci uznawane są za błogosławieństwo. Są one pomocą dla rodziców na stare lata oraz w przypadku synów stanowią ciągłość pokoleń. Rodziny są naj-

częściej wielodzietne i przeważnie pod jednym dachem mieszkają trzy pokolenia: dziadkowie, rodzice oraz dzieci. Muzułmański model rodziny, oprócz pielęgnowania wartości religijno-moralnych, nakłada na jej członków prawa i obowiązki wobec siebie, a także odpowiedzialność za młodszych oraz szacunek wobec starszych [16]. Wszystko to sprawia, iż w porównaniu z coraz bardziej popularnym w krajach rozwiniętych modelem rodziny 2+1 (rodzice i jedno dziecko) wiele osób jest gotowych i chętnych do pomocy nad osobą starszą, co niewątpliwie dla najbliższych członków rodziny (rodzeństwa oraz dzieci) stanowi ogromne obciążenie zarówno fizyczne, jak i psychiczne. Dotyczy to w szczególności rodzin, kiedy osobą wymagającą opieki jest chory z Alzheimerelem lub innymi zespołami otępiennymi. Choroba ta jest najczęściej ogromnym wyzwaniem nie tylko fizycznym, ale przede wszystkim psychicznym, dla opiekunów, którzy wcześniej czy później potrzebują osób do pomocy przy chorym [21].

O tym jak istotna w islamie jest rodzina i z jak wielkim szacunkiem traktowane są osoby starsze może świadczyć fakt, iż w Londynie, w którym mieszka ponad 1 milion wyznawców islamu, jest jedynie jeden dom pomocy społecznej w dzielnicy Ilford dla religijnych muzułmanów, w którym przestrzegane są wszystkie zasady islamu, począwszy od praktyk religijnych aż po spożywanie pokarmów określanych jako *halal*. Jest to także jedyny tego typu ośrodek w całej Wielkiej Brytanii. Dla porównania, dużo mniejsza populacja żydów zamieszkująca Londyn (ponad 50 000) posiada kilka tego typu placówek, w których przestrzegane są zasady judaizmu.

Zakończenie

Celem artykułu było zarysowanie sytuacji osób starszych w islamie. Osoby starsze stanowią ważny element muzułmańskiego społeczeństwa. Zarówno Koran, jak i hadisy podkreślają, iż osobom starszym, a w szczególności rodzicom należy się szacunek, a w okresie ich starości i niedołęstwa także i opieka. To właśnie zaraz po wierze w Allaha szacunek wobec rodziców jest najważniejszym nakazem w życiu muzułmanina. Życie ludzkie jest postrzegane jako wyjątkowy dar i nie kończy się wraz ze śmiercią. Wręcz przeciwnie, śmierć kończy doczesne życie i rozpoczyna nowy, pozaziemski już etap. Dlatego też tak istotne jest, aby osoby starsze przeżyły ostatni etap swojego ziemskiego życia w spokoju, otoczone bliskimi osobami i obdarzone akceptacją oraz szacunkiem.

Konflikt interesów / Conflict of interest
Brak/None

Piśmiennictwo/References

1. Azzoug S, Mahgounand , Chentli F, Biochemical Factors in Healthy Men. The Journal of Diabetes mellitus and Ramadan in elderly patients. North Khorasan University of Medical Sciences. J Pak Med Assoc. 2015;65(5 Suppl. 1):S33- 6.
2. Pew Research Center. (2011). The future of the global Muslim population: Projections for 2010–2030. The Pew Forum on Religion & Public Life, Washington, DC. Retrieved from <http://www.pewforum.org/The-Future-of-the-Global-Muslim-Population.aspx>
3. Asadollahi A, Bahadori F, Eftekharian ., Islamic Gerontology, Importance of Localizing Aging Studies in Iran: A Review of Quran and Hadith. J Res Religion Health. 2018;4(2):118.
4. Bensaid B, Grine F. Old Age and Elderly Care: An Islamic Perspective, Cultura. Intern J Philosophy Culture Axiol. 2014;11(1):141-63.
5. Asadollahi A. Quran on aging. D. Gu, M. E. Dupre (eds.), Encyclopedia of Gerontology and Population Aging, Springer Nature Switzerland AG; 2019.
6. Bielański J (tłum.). Koran. PWN: Warszawa; 1986.
7. Biblia Tysiąclecia, Pallotinum: Poznań; 2014.
8. Stefaniuk T. Starość w ujęciu islamu – stanowisko tekstów źródłowych: Koranu i hadisów. Theologica Wratislaviensia. 2015(10):117-27.
9. Stefaniuk T. Starość w islamie. W: Zych AA (red.) Encyklopedia starości, starzenia się i niepełnosprawności. Stowarzyszenie Thesaurus Silesiae – Skarb Śląski; 2017, tom III. pp. 403-6.
10. Ahmad M. Muslim aged care: a practical guide for service provider, Adelaide 2017.
11. Ghazi HA, Boughdady AM, Elsayed EBM. Effect of Ramadan Fasting on Physical and Mental Health of Elderly People. World J Nurs Sci. 2018; (3): 56-65.
12. Sarwa A. Eschatologia islamu. Łódź: Wydawnictwo Ravi; 2003.
13. Asadollahi A, Rezaei P, Faraji N, et al. Does religiosity have unsuitable effect on civic engagement of older adults? A research within aged citizens in the Southwest of Iran. J Am Sci. 2012;8(7):421-6.
14. Husayn Tabatabai SM. Zarys nauk islamu. Warszawa: Zakład Poligraficzny Wydawnictwa Spółdzielczego; 1986.
15. Abu-Rub H, Zabza B. Status kobiety w islamie. MSKK w RP. Wrocław; 2002.
16. Piwko AM. Rodzina muzułmańska wobec wyzwań nowoczesności Studia Theologica Varsaviensia 2015;(1):103-28.
17. Omran AR. Family planning in the legacy of Islam. Routledge: London, New York; 1992.
18. Grzesiak H.; Starość w świetle judaizmu W: Steuden S, Stanowska M, Janowski K (red.). Starzenie się z godnością. Lublin: KUL; 2011. pp. 57-71.
19. Tafsir al-Qurtubi. Classical Commentary of the Holy Qur'an. Bewley A (red., tłum.). T. 1. London; 2003.
20. Khan S, Ahmad M. The Case for Muslim Aged Care in the West. J Religion Spirit Aging. 2014;26(4):281-99.
21. Grzesiak H. Problemy osób cierpiących na chorobę Alzheimera i ich opiekunów W: Piekut-Brodzka DM (red.) Wielowymiarowość diagnozy sytuacji i działań socjalnych; wybrane przykłady. Warszawa; 2009/2010. pp. 104-120.